
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Bevezető¹

A könyv, amelyet az olvasó kezében tart, már címében is – *A többség kisebbsége* – egy akár klasszikusnak is nevezhető Kárpát-medencei történeti jelenséget ragad meg, azt a sorsformáló strukturális sajátosságot, hogy népeink-nemzeteink szállásterületei oly mértékben összefonódnak, hogy nem egy tájon a környező nagyrégió többségi etnikumai kerülnek lokálisan kisebbségi helyzetbe. E tanulmánykötet éppen a térség legsajátosabb, különleges régiójával, a sok századon át nyelvében, társadalmában szembetűnően egységes székely világgal, az abba beleilleszkedő románok életével, igencsak vitatott asszimilálódásával foglalkozik a későközépkortól a modern huszadik századig.

Varázsos, természeti szépségében igazán vonzó régió a Secuime (Székelyföld, Terra siculorum) melynek mindennapi világa a nagyobb vasútállomások, fürdőhelyek, medvékben bővelkedő nagy múltú vadászövezetek és lendületesen átalakuló nagyvárosok szigetszerű képződményein túl inkább csak zárványként, amolyan etnográfiai kuriózumként ismert. Holott az ország közepén fekszik, akárcsak a közeli Mócföld.

Talán érthető is az, hogy a székelyek, noha nem hiányoznak egészen a román történeti-politikai közgondolkodásból, valójában nem váltak annak integráns részévé. Távlabbról nézve úgy tűnik, hogy ezt a hagyományosan zárt, szinte homogén magyar entitást, melyre néha rácsodálkozik, máig nem tudja nemzeti közösségként is sorstestvérnek elfogadni. Azért is, mert a kelet-közép-európai térség örökletesen kötelező merev nemzetállami ideológikus mechanizmusai nagyon nehezen tudják az államépítés – még a mostani demokratikus átalakulás vártnál bizony

¹ A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből. Csíkszereda. 1999. Pro Print Könyvkiadó. 311 p.

keservesebb – folyamataiba is a másságokat (a mindenütt divattá silányult „politikai korrektség” kötelező gesztusait meghaladva) szervesen, kooperatív úton beilleszteni. Noha lassan-lassan kikerülni látszik a magyarság a románok „ösellenségének” [„duşmanul ereditar”] sokáig mindkét oldalról elfogadott-táplált státusából, s a románság elemző gondolkodásra vállalkozó része felelős államépítő tényezőnek fogadja el, valójában máig nem eléggé ismerjük jól egymást. Amit a politikai publicisztika periodikusan ismétlődő indulatos kitorései érthetően csak nehezítenek. Különösen áll ez a székelyekre vonatkozó román ismeretekre.

Pedig a Székelyföld magyar népe sok évszázada több oldalról is szomszédságban él a románsággal, mondhatni, hogy „a kezdetektől”. Persze azoktól a régi kezdetektől követhető a szomszédság, a különleges kapcsolatok, amelyek idejét nem a nemzeti romantika igényei szerint alakított, datált a régi történeti bűvárkodás, vagy éppen valamilyen napi politikai kényszer, hanem azoktól az időktől, melyek kezdőpontjait a régészeti emlékekből, az igencsak kevés korai okleveles anyag szórványos, ám elég jó adataiból, s a legrégebbi krónikáink elbeszélésvilágának ködéből bont ki a modern történetkutatás. Tehát a 12. század legvégétől, a 13. század elejétől.

Az első találkozások pontos dátumát a források szűkossége miatt természetesen nem tudhatjuk. Jelképesnek tekinthetjük, hogy a székelyek, románok, szászok (és besenyők) első közös említése 1210-re vonatkozik, amikor is a szebeni ispán vezetése alatt viseltek hadat Vidin környékén a bolgár-vlach uralkodó megsegítésére. 1291-ben pedig a gyulafehérvári erdélyi részgyűlésen – a király jelenlétében – együtt vesznek részt a nemesek, szászok, székelyek, románok – mint külön „universitasok”; közben végig küzdöttek együtt az évszázad egy sor háborúját. Ez az évszázad egyébként, melyben 20. századi jeles magyar kutatók – Makkai László, Györffy György, Bóna István – egybehangzó véleménye szerint népeink „együttélésének településföldrajzi alapszerkezete” kialakult. Ekkor ért véget a székelyek koraközépkori áttelepítéseinek időszaka, ekkor vették birtokba végleges hazájukat, láttak hozzá az immár rendszeres földműveléshez.

Hosszú út állt mögöttük. Ennek kezdete az ő esetükben is a legendák világában rejtőzik. Ismeretes, hogy a székelyek eredete máig, s talán

örök időig vitatható. A régi székely „politikai közösség” népi emlékezete erősen őrzi a hun származás hagyományát – ez egyébként az Árpád-ház eredetmítosza, mint ahogy a középkorban a külvilág is jobbra a hunok utódainak tartotta az egész magyarságot. Az elbeszélő források a közös eredeten belül számot tartanak székely-magyar distinkciót, de az utolsó magyar középkori krónikás (Thuróczy János, 1488) is a róluk írt alfejezetében csak néhány már akkor archaikus szokásrendi vonást tud fel- említeni, hangsúlyozva, hogy „ugyanennek a nemzetnek egy része” a székely. Természetes is ez, hiszen amióta csak információkkal bírunk, mindig ugyanazt a magyar (finn-ugor eredetű) nyelvet beszélték, s a dialektusbeli különbségek inkább csak a tudományos kutatás számára bírnak jelentőséggel. Őstörténetünk talán legnagyobb nyelvtudós kutatója (Németh Gyula) a székelyeket a dél-orosz sztyeppéken a magyarokhoz csatlakozó türk eredetű népnek tartotta, akik 895 körül a magyarokkal együtt jöttek be a Kárpát-medencébe. Meg kell azért említeni, hogy az eredetkutatás során számos nomád népben keresték az ősoket, olyanokban, amelyekkel a magyarság az Uraltól Pannoniáig összetalálkozott. A valamelyest adatolt változatos logikai konstrukciókból a legfigyelemreméltóbb a néhány jeles tudós (Hóman Bálint, László Gyula, Engel Pál) által még elképzelhetőnek – de nem bizonyosnak – gondolt „kettős honfoglalás” elmélete, mely szerint, igencsak leegyszerűsítve e nézetet: a magyar birodalmat alakító 6. századi avarokkal ideérkezett az akkor még keleti magyarság egy része, melynek nagyobb töredékei („késői avarok”), köztük a székelyek – vagy csak ők – megérték a magyar törzsszövetség főtömegének 9. századi Kárpát-medencei honfoglalását. Ennek a rendkívül problematikus koncepciónak azonban van egy erős külső támasza: a székelység hun eredettel ötvözött ősfoglalói önlegendája. S mint tudjuk, a legendáknak „minden szava igaz”, a legendák jobbra erősebbek a tudománynál...

Amit a történetkutatás bizonyítottnak állít, az az, hogy a székelyek először a régi magyar törzsterület perem vidékén helyezkednek el, így Nyugaton a mai Pozsony vidékén, meg Zalában látnak el határvédő szolgálatot, ám zömük Biharban található. Szent László király (1077-1095) már innen telepít lovas íjász határőröket a Maros és Olt közé, a Nagy-Küküllő mellékére az ottani nyilván jelentéktelen határőrállomá-

sok érdemi megerősítésére. Ez a szállásterület tehát még csak kisebb részben fedi a későbbi Székelyföldet, nagyjából a majdani, egy évszázad múlva épülő Szászföld felső sávjára feküdt rá.

Az utolsó lépés, mint már említettük, a 13. században következik be, amikor II. András (1205-1235) rendeletére nagyobb arányban átköltöztetik a csak igen gyéren lakott Keletre a székelyeket, hogy teljesen szabaddá tegyék a területet az előző század óta több hullámban beérkező szászok számára. Az időben persze elhúzódó áttelepülés nyomán alakul ki a végleges Székelyföld, a nomád korból öröklött, bomladozó törzsi szervezetével, igen tartós nemzetségi család- és vagyonközösségével. (A mai tömbterületen kívüli Aranyosszék később, a század második felében létesül az ifjú V. István idejében.) A közösség továbbra is minden tagjában hadköteles, a könnyűlovasszék alkotván századokon át az immár nyugatias királyi had keleti típusú elő- és utóvédjét. Különösen a keletről jövő nomád betörések leküzdésére voltak hivatottak.

Katonai funkciójukból következett, hogy a feudális államszerkezetben a székelyek kollektív nemesség rangját élvezték, mely sokáig a közösség minden tagjára átháramlott, egyenlőségtudatát pedig még a modern korban is áthatja. Állami adót fizetniük nem kellett, a sokat emlegetett „ökör-sütés” (portánkénti adóként egy ökör) is csak rendkívüli alkalmakkor járt a királynak, amúgy ez a keleti nomád hódolati adó és ajándék ötvözete.

A Székelyföld kezdetektől külön jogállással, valódi autonómiával bírt, ami talán mutatható rokon vonásokat a 13. századi fogarasi hátszegi, máramarosi román autonóm vidékekkel, mindenképp a Szászföldével, s igencsak eltért a már virágzó nemesi vármegyék [comitat] státusától. A király a maga környezetéből küldött „székelyispánt” e tartomány élére – aki egyenrangú volt az erdélyi vajdával. Ő hívta össze a „nemzetgyűlést”, ő a hadak vezére, de a hadszervezés kulcsembere a helyiek választott hadnagya volt. Mint ahogy választott a széki bíró is. A nemzetségi településrendre épült bizonyára szász mintára a „székek” (sedes) autonóm területigazgatási szervezete, mely maga is tartott közgyűléseket, hozott törvényeket, általános szavazati jog mellett. A hét szék „nemzetgyűlést” többnyire Udvarhelyen tartották. Az uralkodó nem adományozhatta el a székelyek földdarabjait; még hűtlenség, fővesztés esetén is a családé, a közösségé maradt az örökség. Az erdélyi országgyűlések működése a

három rendi nemzet „testvéri szövetségének”, azaz „a székelyek” a vármegyei nemesség, továbbá „a szászok” egyezkedéséből állott, az 1437. évi kápolnai szövetség („unio trium nationum”) meg-megújításával.

Természetes következmény volt a „középkori munkamegosztásban” katonáskodásra épülő székely társadalom elkülönülése, kifelé zárt-sága. Nagyobb számú idegen elemet nem fogadhatott be. A 13. századi krónikás Kézai Simon székely-román keveredést is megemlíti, azonban inkább egymás mellett élést, peremvidéki ozmózist, semmint szimbiózist kell látnunk. Az a nagykiterjedésű érintkezési terület, amely a 14. századra kialakult Erdélyben, lehetőséget adva magyarosodásnak vagy éppen románosodásnak, az kívül esett a Székelyföldön. A 16. századig nincs nagyobb mérhető betelepülés, míg Aranyosszéken a középkor végén már vannak román többségű falvak. Új helyzet lesz, amint megbomlik a főemberek (primorok), „lófők” azaz lovas katonák (primipili) és közszékelyek, gyalogosok (pedites) hármas osztatú közösségének merevsége, s a 15. századtól kialakul itt is némi jobbágyság – igaz, még szelíd formában. Egyre többet kell védeni a régi struktúráját.

A magyar királyság 1526. évi mohácsi katasztrófáját, az 1541. évi szétszakadását követően létrehozott erdélyi állam adóztatni akarta a közszékelyeket, megváltoztatta a hadviselési kötelezettség rendjét, a primorokat és lófőket formálisan is nemesi kiváltsággal ruházta fel. Ez nagyjából a székely területek vármegyei szintre helyezését jelentette. Szabadságjogaik védelmében – 1562-ben – politikai alkudozások után valóságos hadműveletet indítottak a főrendűek és az ifjú uralkodó János Zsigmond ellen. Ám a szászokat nem tudták csatlakozásra bírni, a fejedelmi hadak pedig (székely közreműködéssel) legyőzték a székely felkelőket. A megtorlás után a közszékelyeket az országgyűlés fejedelmi jobbágyoknak nyilvánította, s a korábbi megszorító intézkedéseket folytatva, a Székelyföldet megfosztották autonómiájától. (Mely folyamat majd újrakezdődik a 18. században, különösen az un. határőrvidék felállításával 1762-64-ben, aztán 1784-ben.) A régió társadalom történetének legjobb ismerője – Egyed Ákos – ezeket az éveket számítja a feudális rendszer itteni bevezetésének. A székelyek többsége még évtizedekig küzdött régi szabadságáért, hol az uralkodó, hol annak ellenfelei oldalára állt, attól függően, éppen kitől remélte „ősi szabadsága” visszaszer-

zését. A legtöbb véres retorziót a Báthory-dinasztiától kellett elszenvednie. Ezért voltak többségükben kitartó szövetségesei Mihai Viteazulnak.

A magyar történeti tudatban az „Erdély aranykorának” tartott 17. század nagy fejedelmei, de már az első: Bocskai István (1605-1606) is – aki pedig 1596-ban még hadvezérként véresen leverte egy székely felkelést – a megbékítés politikáját választotta, Bethlen Gábor (1613-1629) a székelyek lesüllyedését, jobbágyosodását próbálta megállítani – úgy tűnik meglepően eredményesen. I. Rákóczi György (1630-1648) visszaállította a székelyföldi vagyonok sérthetetlenségét. A társadalomban a szabad székelyek maradtak többségben. Egy ideig.

Románok nagyon korán, szerény számban már a középkorban jelen vannak a Székelyföldön, Aranyosszéken – mint említettük – román többségű falvak létezésével is lehet számolni, mint ahogy kis számban többfelé román és szász jobbágyokról tesz említést már a régebbi magyar kutatás (Györffy György), egyben jelezve, hogy a 17. századtól „a Székelyföldön fontos telepítési tényezővé” is válik a románság.

És itt meg is állhatunk – az olvasót is kímélendő – a rövid székely történeti vázlattal. Nem mintha véget ért volna a drámai fordulatokban gazdag eseménysor, hanem mert elsősorban innentől vannak jobban megragadható adatok, bővebb források a székelyföldi magyar-román együttélés, alkalmi összeolvadás szakszerű elemzésére, mely ezen tanulmánykötet tárgya.

A székelyföldi román lakosság életkörülményei, az együttélés és magyarosodás, („elszékelyesedés”) politikai problémává, vizsgálati témává a polgárosodás korában válik, s akkor is eléggé későn. Mint mindenütt Kelet-Európában, a modern nemzetállami nacionalizmus dinamizmusa teszi az asszimiláció kérdését örökzöld témává; ám a Székelyföld kívül esett az ipari forradalom, a modernizáció fősodrán. A magyar értelmiségi elit számára ugyan régóta lelkiismereti kérdés volt a székelyek viszonylagos szegénysége, az állami politika azonban az előző századfordulóig jelentősen egyedül az oktatás fejlesztésében tudott érdemben előrelépni. A román értelmiséget pedig érthetően lekötötték a nemzeti jogaik kiterjesztéséért folyó erőfeszítéseik.

A Nagyszébenben 1904-ben kiadott Enciclopedia Româna említi mind régi román falvak ottani létét, mind a betelepülést Erdélyből is, a

Kárpátokon túli fejedelemségekből, s ezek beolvadását, sérelmi felhang nélkül. Ekkorra már mindkét oldalon elhalványultak az 1848-49. évi erdélyi tragédia: a polgárháború emlékei. 1906-ban Aurel C. Popovici híres programatikus állampolitikai művében a hatalmas román tömbön belülrre székely-magyar országot is tervez – akár tekinthetjük őt egy új székely autonómia kigondolójának.

Nagy-Románia létrejöttével még elvileg is okafogyottá vált bárminő román félelem a nemzet fogyása miatt, mégis éppen ezután került politizáló értelmiségiek gondolkodásába a székelyföldi románok múltja és jövője. Mélyebb oka ennek az új állam konszolidációs krízise, amiben fontos momentum, hogy az ország a nagy román többség dacára nem volt homogén nemzetállam. Márpedig a polgárság ideológiája alapján szervezett állam mindenütt nyelvi-kulturális egységet akar, nem tűr sokszínűséget, pláne nem „privilegiumokat”, székelyt vagy szászt. Így volt ez 1914 előtt is, (1876-ban a Szászföldet és Székelyföldet vagyonuk érintetlenül hagyásával betagolták a megyerendszerbe), ám a világháborúban elvadult politikai erkölcsök az ideológiák hatékonyságát felerősítették. Nem új „boldog békeidők” következtek.

A nemzetállami homogenizáló törekvés és a soketnikum, mint öröklött realitás közötti ellentmondást a 19. századi magyar liberális nacionalizmus a minden nemzetiségre kiterjesztett „politikai nemzet” (újra) bevezetésével próbálta feloldani, a magyarosodást-magyarosítást inkább hosszú távú folyamatnak tételezte. Az új román nacionalizmus (a 20. században szinte kötelezővé váló türelmetlenségétől eltekintve) alapjában ugyanezt az elvet vallotta. Annak a magyarországi tapasztalatnak a birtokában, hogy az etnikai tömböket hagyományos eszközökkel nem lehet asszimilálni, a román értelmiség egy része tudomásul vette a székely közösség tartós megmaradását. Azok viszont, akik a tömbmagyarságot csak a nemzeti harmóniát zavaró faktornak, csupán idegen enklávének, veszélyforrásnak értelmezték, a blokk megbontását igényelték. Ezt szolgálta az a történeti-etnodemográfiai háborús színezetű irodalom, amely az 1920-as évek derekán bontakozott ki, s eltartott a második világháborúig, néhány eleme groteszk változatban bűvópatakként elő-elő tűnik a mai publicisztikában is, de még azon is túl.

Előzménynek Nicolae Iorga még a világháború előtti néhány megjegyzését tekintette a magyar kutatás (I. Tóth Zoltán). A kiváló román tudós állította, hogy a székelyek „nagyreszt román vérségűek” – később ezt az ötletét megtagadta.

Az említett román irodalom nem volt egységes, abban azonban egyetértett, hogy a székelyek az idők során igen nagy arányban magyarosították el a románokat, a székelyek negyede-fele román eredetű, s abban is, hogy a magyar és székely nem egy, hanem két nép. A politikus-tudós Alexandru Lăpedatu a jövőre a székely művelődési és közigazgatási önkormányzatot ajánlotta, mások viszont a támadó magatartást választották. „Teroarea săcuiașcă” továbbélését vizionálja egy szakértő, aki a székelyek több mint felét valószínűsíti román eredetűnek (Sabin Opreanu, 1927). Egy további tudós-politikus – aki később a középkori Dunántúlt is benépesítette románokkal – főleg a 18-19. században jelöli meg a románok beolvasztásának fő korszakát. Ő már teljesen kétségbe vonja a székely régió egységét: „Blocul secuesc este o invenție a timpurilor moderne de după 1848”. Barátsággal kellene visszatéríteni a székelyt „román őseihez”. (G. Popa-Lisseanu, 1932)

Ezeknek a fáradságos munkával készült írásoknak a félig rejtett sugallata: ha a „magyar politika” elmagyarosította a székelyeket másfél évszázad alatt, úgy a mai politika feladata lenne elválasztani őket a magyarságtól, visszavezetni „az őseikhez” – románokhoz vagy valami ősi székelységhez. Amit megkönnyíthet, legitimálhat minél több elmagyarosodott román felmutatása, s az, hogy asszimilációs folyamatok lehetnek reverzibilisek is. Ha magyarázható is e törekvések politikai-eszmei háttere az 1918 utáni útkeresésekkel, a magyar revíziós törekvésektől való félelemmel, marad az a kérdés, hogy mi okozza az ebben a kötetben is tárgyalt népi beolvadás jelenségének meg-megújuló tematizálását, etikai alapú (azaz történetietlen) retrospektív elmarasztalását. Egy olyan nép értelmiségénél, mely nép máig számottevően növelte mind lélekszámát, mind részarányát?

Talán azzal válaszolhatnánk – anélkül, hogy itt megidéznénk a kötelező amerikai típusú nemzet-teoretikai irodalom nagyságainak általános szentenciáit – hogy miként az 1920-as években az új állami-ság konszolidációs krízisének volt járulékos tényezője az asszimilációs

problematika (torz) fölnagyítása, úgy manapság a térségünkben végbe-
menő nemzeti újjászületések, a még irracionális félelmekkel is küszködő
demokráciák válság jelenségei közé ezt is besorolhatjuk. E sorok írója
ebben látja a tudományos igény és a politikum erős keveredését a kér-
déskör újra tematizálásában főleg székelyföldi román körökben.

Az asszimiláció ismertén összetett, komplex, intergenerációs folya-
mat. A zárt tömbökben élő agrártársadalmakat alig érinti. (Így Erdély
hatalmas románságának asszimilációs vesztesége az egész Ferenc Józsefi
korban valószínűleg nem tett ki 100 ezer főt.) A magyar nyelvterüle-
teken belül élő más etnikum, kisebb nyelvszigetek esetén inkább volt
jelentős beolvadás. Ilyen a Székelyföld. De még ott sem egyformán.
Háromszékben az 1850. évi 16,7% románság 1910-re 15,7%-ra válto-
zott. Közben a Székelyföld népe 400 ezerről bő 600 ezerre növekedett.
Senki sem tagadja, hogy a négy székely megyében a 17. századtól ment
végbe magyarosodás – az ellenkezője volna meglepő egy olyan terüle-
ten, ahol 1848 körül 89-66% volt a magyarok (székelyek) részaránya. Ma
már tudjuk, hogy ahol a tartós spontán ösztönzők, gazdasági-társadalmi
tényezők megalapozzák az asszimilációt, ott már lehet gyorsító hatása
a céltudatos kormányzati intézkedéseknek – mint az első világháború
előtti évtizedben (Hanák Péter). De szakmai felelősséggel nem beszél-
hetünk „proces brutal, insistent, agresiv, de amplă desfășurare”-ról 1914
előtt „sub jugul de fier al opresiunii statului ungar”.

Azok a tanulmányok, melyek itt következnek, nem tagadják a szé-
kelyföldi románok régi ottlétét, bár nem tekinthetik őket őslakosoknak,
s éppen hogy képet adnak a bevándorlásról, még inkább a növekedésük-
ről és 19. századi fogyásukról. Kötetünk községenként, felekezetenként
vizsgálja a 16. századtól a 20. századig, családokig, parókiákig lemenően
az itteni románságot, mobilitásukat. A nyelvváltás és vallásváltás külön-
bözőségeit. A folyamat értékteremtő aspektusait is. A helytörténetírás
nehéz módszertanának bevonásával. Ez a mű nem monográfia; nem
tárgyalja az egykori Aranyosszékét, sem Marosszékét – az utóbbi meg-
ismerhető Pál-Antal Sándor legújabb munkásságából. De így is orientál
az egész régióról.

Kötetünk magyar kiadásának előszavában a szerkesztő (Bárdi
Nándor) azt írta, hogy „tanulmányaink nem vitairatok; célunk a tény-

feltárás...” Az azóta eltelt évek szakmai és főleg szakmán túli eseményei következtében ez a mű utólag kap egy politikai dimenziót is. Aki megértő szándékkal olvassa a tanulmányokat, az felismerheti bennünk a napi politikától való távolságtartás mellett a mindkét oldalon (román és magyar oldalon) rögzült mítoszok oszlatásának, egy egészségesebb székelyügyi közgondolkodás előmozdításának szándékát.

Szász Zoltán

Délkelet-európai migráció 1950-2010 között – demográfiai adatokban

Fassmann, Heinz: Migration in und aus Südosteuropa – Ein demographischer Überblick. = Südosteuropa Mitteilungen. 55. Jg. 2015. 1. No. 7-20. p.

Az időszaki helyi mérések felhasználásával készült, hézagpótló statisztikai tanulmány a közvetve-közvetlenül határos nyugati országok (Német- és Olaszország, Ausztria, Svájc) felé mozgó délkelet-európai migráció folyamatait, dinamikáját és jellegzetességeit vizsgálja a második világháborút követő évektől napjainkig. Délkelet-Európát mint térséget a volt jugoszláv tag-, illetve utódállamok mellett a további balkáni államokkal, valamint Magyarországgal és Romániával határozza meg. A vizsgálat tétje, hogy a migrációs volumen számaival is tükröt tartson a makrorégió leszakadási tendenciái elé, melyek 1990-ig a létező szocializmus hátrányos gazdasági-politikai viszonyaiból következnek, a rendszerváltás után pedig – országcsoportonként eltérő mértékben és formában – a felhalmozott elmaradásokkal folytatott küzdelem, a transzformációs folyamat zavaraival függnek össze.

A tanulmány kiindulásképpen a vizsgált szféra demográfiai alapfolyamatait veszi szemügyre. Kimutatásában Délkelet-Európa 1950-1990 között – az időközben már meginduló migrációs folyamat közepe – még 36% értékű népességnövekedés könnyelhet el (az 1950. évi 58-cal szemben 1970-ben 70, 1990-ben pedig 79 milliós értékkel; éllovas a maga közel háromszoros, jó 2 milliós teljes növekedésével: Albánia), ami csakis a természetes szaporodás, ráadásul már az elván-